

Кучер В. В.,

Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка, м. Кременець

ПОЕТИКА РОМАНУ-АНТИУТОПІЇ В РЕЦЕПЦІЇ СУЧАСНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

У статті з'ясовано особливості реценції роману-антиутопії в аспекті генерики, які полягають в аналізі сприйняття жанрової природи цих романів. Актуальним є розгляд жанрової моделі об'єкту дослідження крізь призму теорії жанрової модальності та вчення про жанровий канон. Автор статті пропонує опис властивостей інваріантної антиутопічної жанрової структури.

Ключові слова: антиутопія, поетика, константні ознаки, художній світ, жанрова модель, проблематика.

В статье выяснены особенности рецепции романа-антиутопии в аспекте генерики, которые заключаются в анализе восприятия жанровой природы этих романов. Актуальным является рассмотрение жанровой модели объекта исследования сквозь призму теории жанровой модальности и учения о жанровом каноне. Автор статьи предлагает описание свойств инвариантной антиутопической жанровой структуры.

Ключевые слова: антиутопия, поэтика, константные признаки, художественный мир, жанровая модель, проблематика.

The article features peculiarities of reception of dystopian novel in terms of generics, which is to analyze the perception of genre nature of these novels. Actual is consideration of genre model of object of research through the prism of genre modality theory and the study about genre canon. The article offers a description of properties of the invariant antiutopian genre structure.

Keywords: dystopia, poetics, constant features, belles lettres world, genre model, problem.

Поступове накопичення антиутопією ознак жанру, як достатньої і необхідної умови своєї ідентичності, процес тривалий, але жанр отримує характеристику своєї суті не із поза літературних ситуацій, а з власних літературних норм, кодифікованих теорією. Жанрові правила – “ніби конституція незалежної держави”, – зазначає С. Аверінцев у праці “Історична рухливість категорії жанру”. Проблема аналізу жанрових правил романів-застережень є особливо актуальною в наш час, коли вітчизняне літературознавство розквітло. Дуже часто романи-застереження розглядаються в потоці наукової фантастики. Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю виокремлення елементів внутрішньої форми романів-застережень як констант, що притаманні лише антиутопії. Мета нашого дослідження – проаналізувати праці вітчизняних науковців, що стосуються жанрової моделі романів-антиутопій, а також з'ясувати особливості поетики романів-застережень, з метою виокремлення жанрових констант.

Т. Чернишова характеризує типи сюжетів справедливо відзначає ключову роль головоломки в різних типах соціальних фантазій. Поряд з іншими аспектами романів-антиутопій дослідженням категорії природи займалась А.Ф. Любімова у праці “Жанр антиутопії ХХ століття: змістові та поетологічні аспекти”. Над висвітленням типологічних сюжетних особливостей утопії та антиутопії працювала Е.Л. Дашко у статті “Жанр антиутопії в англійській літературі ХХ століття: рекомендації по вивченню теми в вузі”. Усвідомленню соціальних аспектів різновидів утопії присвячена праця німецького вченого А. Фогта “Соціальні утопії”.

Розглянемо літературно-критичні праці, предметом яких став аспект художнього цілого, тобто зв'язок світу із сучасними авторами дійсності та ідеями літературних об'єднань. Вони можуть бути пресвячені як жанру роману-антиутопії, так і окремим творам у цьому жанрі. У статті “Повернення до здорового глузду” В. Новіков розглядає антиутопії під кутом відображення в них історичної дійсності. У статті “Те, чого ніде нема” Л. Іоніна порівнюються антиутопії О. Хакслі “О, чудовий новий світ”, Дж. Орвела і “Ми” Є. Замятіна. Ці романи змінюють зображення “інженерної природи здійснюваного проекту суспільства, де людину можна й потрібно згинати, ламати, штампувати, формувати, щоб вона точно стала деталлю, “гвинтиком” блискуче злагодженої суспільної машини” [7, с. 40].

Узагальнюючи погляди теоретиків опишемо антиутопію як жанрову структуру. Роман-антиутопія не завжди відмежовується від інших жанрів, зокрема, від утопії. Матеріалом для літературної рефлексії тих апокаліптичних настроїв, що панували в Європі на початку ХХ століття, служив сумний досвід втілення утопічних ідеалів в життя. В кінці ХІХ століття відбувається зближення утопії та наукової фантастики і утопія набирає нового футурологічного аспекту. Важко не погодитись із Т.Чернишовою, яка вважає що можливості для зародження літературної антиутопії “існували вже в класичній утопії, оскільки критика реального, сучасного авторів суспільства, завжди була другим планом в будь-якій утопії” (переклад наш. – В.К.) [12, с.79]. Дослівно термін “антиутопія” перекладається як “протиставлений утопії”. Насправді так це і є. В утопії зображується суспільство позитивно ідеальне, а в антиутопії – негативно ідеальне.

Антиутопія І половини ХХ ст. розвивалася за принципами утопії, у тісному взаємозв'язку з нею, вона стає “домінуючим типом утопічної продукції” [6, с. 185]. Проте, на початку ХХ ст. антиутопія не мала чітких жанрових ознак, вони сформувалися лише після публікації роману Є. Замятіна “Ми”. Саме цей роман після публікації у 1924 році сформував канони нового жанру, який пізніше набув небувалого поширення. Значущість антиутопії полягала в прогностичності, спростуванні щасливого майбутнього людини. Прогнози авторів антиутопій підтвердилися в катастрофах та катаклізмах ХХ ст. Антиутопісти у своїх творах показували, що має бути розвінчаний міф про надмірну впевненість людини.

Визначаючи особливості соціально-утопічного роману І половини ХХ століття варто скористатися характеристикою жанру, яку визначив В. Г. Браунінг. Слідуючи його точці зору антиутопії характерними є

наступні риси: 1) проекція на вигадане суспільство тих рис сучасного авторів суспільства, які викликають його найбільше несприйняття; 2) розташування антиутопічного світу на відстані – в просторі або часі; 3) опис негативних якостей вигаданого суспільства таким чином, щоб виникало відчуття жаху [15, с. 19].

Н. Фрай розрізняв в утопічній моделі світу соціальне підґрунтя, що являло собою "...образ телосу або мети до якої прагне життя суспільства" (переклад наш. – В.К.) [16, с. 26]. Дослідник утопії Ч. Кірвель припускав, що "утопія належить до "пограничного мистецтва", що знаходиться на зламі між наукою та релігією, психологією та ідеологією, образним та концептуальним сприйняттям дійсності" (переклад наш. – В.К.) [8, с. 8].

Серед досліджень що присвячені проблемам літературної утопії, особливої уваги заслуговують ті, в яких автори звертаються до витоків утопічної парадигми, вказують на поетичну своєрідність утопічних творів. Близькість утопічної моделі світу до міфу зумовлена за твердженням Є. Баталова мотивом гармонізації хаосу через соціально-політичне насилля. Художній світ літературної утопії передбачає також такі прояви міфопетики, як архетипні образи острову та героя рятівника. Відштовхуючись від міфологічних архетипів, процес творення цих архетипів проаналізував Ю. Давидов в праці "Интеллектуальный роман и философское мифотворчество". Він пише про такий тип міфу, як міф, що сконструйований на основі фрагментів історично завершеного історичного пізнання та "ціннісних координат".

В утопії досліджується результат, а в антиутопії історичний контекст функціонування політичних міфів. Так, в "Тваринній фермі" Дж. Орвела спостерігається не тільки становлення нової цивілізації, а й процес розміщення всіх стандартів життя в сім нових заповідей. Міфологізація образу правителя характерна для більшості антиутопій, починаючи ще з Є. Замятіна.

Як типологічне явище яке володіє ознаками що мають здатність повторюватись, жанр соціально-утопічного роману є цілісною структурою із специфічними засобами вираження. Суспільно-політична лексика формує жанрову змістову домінують тексту соціально-антиутопічного роману. Ця лексика використовується для опису явищ суспільно-політичної дійсності, а також для вираження політичних поглядів письменника. На відміну від науково-фантастичного роману, в якому опис соціального устрою вигаданого суспільства не обов'язковий, опис соціально-політичної та економічної сторони життя суспільства є обов'язковою складовою частиною роману, основною ознакою жанру.

Теоретичне освоєння поетики антиутопії неможливе без ретельного опису її жанрових різновидів. Жанр як змістова категорія задає певні параметри архітекτονіки тексту, визначає специфіку авторського наративу. Простежуючи закономірності взаємодії змінності та сталості, жанрової статичності та динаміки антиутопії протягом історії її існування, учені описали найбільш чітко окреслені та викристалізовані жанрові підвиди. Термін "антиутопія" вживається із такими термінами як "негативна утопія", "какатопія", "дистопія". Дистопія трактується як зображення суспільства, що "...перетворилося в залишену без пам'яті і мрії "криваву сіюхвилинність" (переклад наш. – В.К.) [10, с. 5].

Існує два основних погляди щодо трактування антиутопії I половини XX століття. Це виключно літературний твір та позалітературний контекст. Говорячи про літературний контекст аналізу романів-антиутопій слід відзначити, що з цієї точки зору основною є відповідність явищ в житті читача та автора фактам, які зображені в романі. З цього контексту впливає інша назва роману-антиутопії – "роман-попередження". Я. Браун у статті "Шокуюча людина: творчість Є. Замятіна" аналізує роман-антиутопію виключно з філософської точки зору. Іншу точку зору представляє А. Воронський, який розглядає роман-антиутопію I половини XX століття з соціально-політичної точки зору, як "спробу очорнити радянський соціалізм" [9, с. 15].

У підручнику "Література Англії XX століття" (за ред. К.О. Шахової) розрізняються "два типи всередині самого жанру антиутопії: власне антиутопія і дистопія". Відомий дослідник проблеми утопії та її антитез В. Чалікова, розрізняла ці два типи в наступний спосіб: "Що ненависне авторів: міф про майбутній рай і сам цей рай як ворожий особистості (антиутопія) чи сьогодишнє пекло, яке лише продовжиться і посилиться в майбутньому (дистопія)" [10, с. 7]. Більш розширеною є класифікація М.І. Шадурського. Серед різновидів літературної антиутопії, за його твердженням, виділяють дистопію, квазіутопію та какатопію. Галина Баран вводить ще один термін, який використовується для жанрової класифікації "Сонячної машини" В. Вінниченка, – "роман-пантопія". Як стверджує автор, "у новому терміні не оминаються увагою жанрові особливості утопії, антиутопії та інших жанрово-стильових єдностей. А префікс "пан" підкреслює об'єднуючі, всеохоплюючі риси" [2, с. 23]. В основі художнього світу дистопії лежить ідея ідеального поганого суспільства. Мислення автора у романі-дистопії взаємодіє з жанровими структурами філософських та психологічних романів. Як зазначає А. Чапаєв, "дистопія орієнтована на подібність до реального життя, максимально використовує матеріал дійсного життя" (переклад наш. – В.К.) [11, с. 101]. У квазіутопії неспроможність втілення в реальність утопічного проекту доводиться за допомогою іронії. З метою створення ефекту псевдокарнавалу, в квазіутопії використовується фантастичність подій та пародія і гротеск. "Фантастичний колорит і утопії, і в антиутопії є обов'язковим, оскільки майбутнє можна змалювати лише у фантастичному плані" [2, с. 17]. Какатопію вирізняє наявність мотиву приреченості, катастрофи.

Позицію західного літературознавства щодо поняття антиутопії та утопії підтримує в дослідженні "В мире утопии" Е. Баталов. Він розділяє: антиутопію (принципове заперечення утопії, зображення образів небажаного світу) контрутопію (утопія, що налаштована на полеміку і не завжди негативна) і негативну утопію (какатопію, дистопію) – зображення "хворого світу".

Існує дві точки зору сучасного зарубіжного літературознавства щодо поняття "утопія". Один із представників традиційного підходу Ф. Мануель вважав утопією "всякий твір де зображується картина ідеального людського існування на Землі, змальовується суспільство спільного благоденствання" [17, с. 30]. З цим важко погодитись, адже за таким підходом можна класифікувати і антиутопію, бо в ній ідеальне людське

існування змальовується з точки зору того ідеального суспільного устрою, панування якого зображується в романі. Так, в "Звірофермі" Дж. Орвела тварини вважали свій устрій ідеальним. Це вже в кінці роману вони різко розчарувались в ньому. Інший нетрадиційний підхід представляють Г. Морсон, Н. Фрай, Ч. Еразмус. Г. Морсон розглядав утопію з точки зору незавершеності діалогу між утопією і антиутопією. Ч. Еразмус розглядав утопію як експериментальну гру для всіх. Н. Фрай пропонує розглядати утопію з точки зору виділення значущих елементів, які в проєктуючому утопією суспільстві досягнуть повного розвитку.

Особливу увагу в дослідженні поетики антиутопії, її архітектоніки, слід приділити невід'ємним компонентам її структури. Базисними константами літературної утопії є: топос, етос, телос. Топос є обов'язковим елементом просторової організації утопічних творів. Дійсність в романах-утопіях розглядається неприйнятною для проєктів ідеального устрою, з цією метою письменники-утопісти створюють ідеальний соціальний устрій в місцях, які не зовсім для цього пасують. За словами Ф. Аінса "...вершина, гори, пустеля – ці архетипні локуси завдяки своїм особливостям створюють можливість для побудови ідеального простору утопії" (переклад наш. – В.К.) [1, с. 12]. Давньогрецьке слово *paradis* означає місце закрите з усіх сторін. Топос літературної утопії показує особливий тип світосприйняття, в якому художній експеримент максимально насичений ідеями, що сприяє вираженню авторської позиції.

Г. Поспелов вивів концепцію жанрів, що враховує тип відносин між світом і соціальним середовищем. Згідно класифікації дослідника, до етологічних жанрів належать утопія, антиутопія, сатира, ідилія. Етос роману-утопії проявляється в релігійній складовій створення ідеального світу. Релігійна складова утопій включає систему вірувань та ритуалів. В. Шестаков відзначає, що починаючи з 16 ст. стає популярною особлива форма утопії, так званий державний роман, в якому розповідається про подорожі по утопічних державах та описується їх державний устрій [14, с.28]. Телос літературної утопії розкриває заангажованість ідей та тем, які зображуються в художньому тексті. Ця заангажованість думок спрямована на створення ідеальної політичної системи. Основним завданням для письменників-утопістів є "включення в картину майбутнього проблеми індивідуальної самореалізації" (переклад наш. – В.К.) [8, с. 109].

В романах-антиутопіях I половини XX століття особливої уваги заслуговує вирішення проблеми людини. Спосіб зображення створеного людиною нового світу базується не тільки на зовнішній передачі соціальної формації, а переважним чином через зображення почуттів та свідомості головного героя. Зокрема, Н.Г. Добринська зазначає, що "антиутопія – це гнучкий синтетичний жанр, принцип пародійності якого закладено в його генеалогії і проявляється в його структурно-композиційних особливостях; критично переосмислює опозицію "особистість – соціальний ідеал" (переклад наш. – В.К.) [5, с. 106]. Для антиутопії притаманним є персоналістичний характер. Якщо в утопіях на передній план вноситься проблема "суспільство – людина", то в антиутопіях навпаки – "людина – суспільство".

Питання про щастя та свободу людської особистості в суспільстві є важливою типологічною ознакою досліджуваних романів. В чому полягає щастя кожної людини, які способи досягнення цього щастя – ці питання антиутопії наслідують з інших століть. Для антиутопії типологічно необхідним є факт, що зображуване суспільство декларує себе щасливим. Письменник показує що втілення ідеалу в реальне життя неможливе.

На фоні тоталітарного суспільства зображується інша важлива проблема – кохання людини. Кохання та природа не приймаються топосом де відбуваються події в романах-антиутопіях. Як відзначають І. Похвищева та В. Гладишев, – "Найбільш важлива проблема, поставлена в відомих антиутопіях XX століття – це кохання і його доля в тоталітарному суспільстві, так як саме кохання є найінтимнішою сферою життя людини, і втручання в нього держави яскраво свідчить про свавілля влади" (переклад наш. – В.К.) [4, с. 16]. В державі захочуються хаотичні зв'язки, так як тоталітарна держава боїться справжніх почуттів, адже справжні почуття спроможні зробити людину непокірною та сильною, такою що може вести боротьбу та відстоювати свої почуття. Через це кохання вважається таким почуттям, якого варто соромитись. Бар'єр страху бути покараним за непокірність долається, а доказом штучності тоталітарних ідей стає кохання між чоловіком і жінкою.

Герой антиутопії завжди ексцентричний. Він живе за законами атракціону. Атракціон виявляється ефективним, як засіб сюжетотворення саме тому, що в силу екстремальності створюваної ситуації змушує розкриватися характери на межі своїх духовних можливостей, у самих потаємних людських глибинах, про які самі герої могли навіть і не підозрювати.

Дослідник С.Я. Баталов особливо виділяє кризу історичної надії як особливість антиутопії, заперечуючи тим самим спроб звинуватити таких письменників як Дж. Орвел та О. Хакслі в антикомунізмі: "Антиутопізм не може ототожнюватись з антикомунізмом, це скоріше специфічна форма вираження суспільно-гуманістичних антитоталітарних настроїв та тенденцій" [3, с. 7]. Чітко усвідомлювана письменниками загроза нівелювання людської особистості підштовхнула їх до створення художніх творів, які застерігали суспільство від цієї загрози.

Аналізуючи жанр антиутопії на рівні поетики маємо можливість не лише виокремити історичну типологію жанру, але й розглянути утопію як ту жанрову модель, від якої можемо вибудовувати типологію жанру антиутопії. Адже роман-утопія у порівнянні з романом-антиутопією є більш стійкою жанровою структурою. Щодо диференціації за тематичним принципом та з погляду тексту, то в науково-фантастичному романі опис соціального устрою суспільства не обов'язковий, а в антиутопії соціально-політична та економічна сторони життя суспільства є обов'язковими, складовими та ознакотворчими рисами жанру. Саме зображення на цьому фоні страждань людини, створює антиутопічну сюжетно-композиційну напругу. Саме ці жанродиференціюючі чинники найчастіше виокремлюються теоретиками літератури.

Література:

1. Аинса Ф. Реконструкция утопии / Ф. Аинса. – М. : Наследие, 1988. – 123 с.
2. Баран Г. Роман-пантопія В. Винниченка “Сонячна машина” : проблематика, особливості поетики / Г. Баран ; літ. ред. М. Борецький. – Дрогобич : Вимір, 2001. – 211 с.
3. З.Баталов Э. Я. Социальная утопия и утопическое сознание в США / Э. Я. Баталов. – М. : Прогресс, 1982. – 204 с.
4. Гладышев В. В тоталитарном обществе любовь бессильна : Роман Д. Оруэлла “1984” / В. Гладышев, И. Похвищева // Русская словесность. – 1988. – № 1. – С. 15-18.
5. Добрынская Н. Г. Антиутопия: пространство государства и пространство личности [Электронный ресурс] / Н. Г. Добрынская. – Режим доступа до ст.: http://www.nbuv.gov.ua/Articles/kultnar/knp200015/knp15_27.doc.
6. Иконникова М. В. Антиутопия в литературе I половины XX века: национально-типологические варианты / М. В. Иконникова // III Международные Севастопольские Кирилло-Мефодиевские чтения : сборник научных работ. – Севастополь : Гит Пак, 2009. – Т. 1. – С. 182-192.
7. Ионин Л. То, чего нигде нет. Размышления о романах-антиутопиях / Л. Ионин // Новое время. – 1988. – № 25. – С. 40-44.
8. Кирвель Ч. С. Утопическое сознание : сущность, социально-политические функции / Кирвель Ч. С. – Минск : [Б. в.], 1989. – 170 с.
9. Рабинович В. С. Олдос Хаксли: эволюция творчества / В. С. Рабинович. – Екатеринбург : [Б. в.], 1998. – С. 123-124.
10. Чаликова В. Предисловие / В. Чаликова // Утопия и антиутопическое мышление. – М. : [Б. в.], 1991. – С. 3-9.
11. Чамеев А. А. На грани отчаяния и надежды (роман-дистопия Джорджа Оруэлла) / А. А. Чамеев // Автор. Текст. Эпоха. – СПб., 1995. – С. 99-106.
12. Чернышева Т. А. Природа фантастики / Чернышева Т. А. – Иркутск : Иркутск. ун-т, 1984. – 324 с.
13. Шадурский М. И. Литературная утопия от Мора до Хаксли : Проблемы жанровой поэтики и семиосферы. Обретение острова / Шадурский Максим Иванович. – М. : ЛКИ, 2007. – 160 с.
14. Шестаков В. П. Эсхатология и утопия / Шестаков В. П. – М. : Владос, 1988. – 140 с.
15. Browning W. G. Toward a Set of Standards for Antiutopian Fiction / W. G. Browning // Cithara. – 1970. – № 10. – P. 18-32.
16. Frye N. Varieties of Literary Utopias / Northrop Frye // Utopias and Utopian Thought. – 1973. – P. 25-29.
17. Manuel F. U. Utopian thought in the Western World / Manuel F. U., Manuel F. P – Cambridge (Mass.) : University Press, 1979. – 896 p.